

Marja Ahola

Kuolema kivikaudella – haudat ja hautaustavat kivikauden Suomessa mesoliittisen ja neoliittisen hauta-aineiston perusteella (n. 6800-2300 cal BC)

Lectio praecursoria 18.10.2019

Nykypäivän Suomessa hautaamme vainajamme yleisesti maan alle. Vaikka tuhkatun vainajan jäänteet voi sijoittaa myös muualle kuin hautaan, elää ajatus maahaudasta myös luterilaisessa hautajaisseremoniassa, jossa pappi levittää hiekkaa ristiksi arkun päälle ja lausuu ”maasta sinä olet tullut ja maaksi sinun pitää taas tuleman”. Vaikka yhdistämme maahan hautaamisen perinteen vahvasti omaan kuolemankulttuuriimme, on tällä hautaustavalla juuret yli 100 000 vuoden takana. Näinpä ensimmäiset Eurooppaan saapuneet ihmisetkin hautasivat noin 30 000 vuotta sitten joitakin yhteisönsä jäseniä maahan kaivettuun kuoppaan esineiden ja punaisella väriaineella värjättyjen vaatteiden tai taljojen saattelemana. Toisin kuin nykypäivän Suomessa, oli hautaustapa varattu kuitenkin vain osalle yhteisön jäsenistä ja suurin osa jääkauden ajan ihmisistä haudattiin mitä luultavimmin tavoin, joista ei ole jäänyt jälkiä arkeologiseen aineistoon.

Väitöskirjassani tutkin maahan hautaamisen perinnettä manner-Suomen kivikaudella. Koska paksu jäämassa peitti nykyistä Suomen aluetta vielä viimeisen jääkauden aikana, ajoittuvat varhaisimmat tunnetut hautaukset Suomessa noin reilun kahdeksan tuhannen vuoden taakse

ja nuorimmat kivikauden maahaudat noin viiden tai neljän tuhannen vuoden ikäisiksi. Näistä vanhimmat, Suomen kivikautisten metsästäjä-keräilijä-kalastajien haudat muistuttavat kuitenkin paleoliittisia hautoja niissä yleisesti käytetyn punaisen värin ja esineistön osalta. Sen sijaan nuoremmiksi ajoittuvat haudat, ensimmäisten karjanpitäjien haudat, eroavat näistä niin hautakuopan ulkonäön kuin hautoihin asetettujen esineiden osalta. Eroista huolimatta maan alle hautaamisen perinne on jatkunut nykyisen Suomen alueella tuhansia vuosia ja ollut tärkeä osa sekä metsästäjä-keräilijöiden että karjanpitäjien kuolemankulttuuria.

Kivikautisia hautauksia on tutkittu Suomessa ja Suomen lähialueilla jo noin sata vuotta, ja edeltävän tutkimuksen myötä meille on piirtynyt yhä selkeämpi kuva niin metsästäjä-keräilijöiden kuin ensimmäisten karjanpitäjien kuolemankulttuurista. Tiedämme esimerkiksi, että haudat sijoittuvat niin asuinpaikoille kuin jopa satoja hautoja käsittäville kalmistoille. Niihin on haudattu niin aikuisia kuin lapsiakin, ja haudat on toisinaan varusteltu runsain esinein ja ornameintein. Varhaisten karjanpitäjien hautarituualin osalta on huomionarvoista, että niiden varustelu oli hyvin symmetrinen; vainaja asetettiin tyypillisesti kyljelleen, ja hauta-antimet joko kuopan vastakkaisiin kulmiin tai vainajan molemmin

puolin. Hyödyntämällä luonnontieteellisiä tutkimusmenetelmiä, hautojen ihmisjään-teistä on ollut mahdollista selvittää myös vainajan ikä, terveydentila, ruokavalio ja geneettinen perimä. Toisin sanoen, haudat ja niistä saatava informaatio ovat keskeisessä roolissa esihistoriaa tutkittaessa.

Verrattuna hyvin säilyneisiin kivikautisiin hautoihin Suomen rajojen ulkopuolella, on Suomen kivikautinen hauta-aineisto haastava. Tämä johtuu siitä, että manner-Suomen maaperä on niin hapan, ettei orgaaninen aines – kuten ihmisluu – säily siinä tuhatta vuotta kauempaa. Näin ollen Suomen kivikautisista ruumishautauksista, pois lukien Ahvenanmaan aineistot, puuttuvat lähes kaikki jäänteet itse vainajista. Manner-Suomen alueella sijaitsevat haudat näyttävätkin löydettyinä lähinnä soikion tai suorakulmion muotoiselta kuopparakenteelta, jossa on näkyvillä joko vahvasti värjäytynyttä tai punaista maata, punamultaa. Toisinaan rakenteesta saat- taan löytyä myös esineistöä – kuten vaikka meripihkakoruja tai kiviesineitä – mutta ei aina, sillä hautaan on saatettu laittaa myös luusta tai sarvesta tehtyjä esineitä.

Vaikka manner-Suomen kivikautiset haudat ovat huonosti säilyneitä, eivät ne kuitenkaan ole vähemmän arvokkaita kuin paremmin säilyneet hautarakenteet alueen ulkopuolella. On myös huomion-arvoista, että Suomen naapurimaihin verrattuna manner-Suomen alueelta tunnetaan huomattava määrä kivikaudelle ajoittuvia hautakohteita – kaikkiaan noin 70 kappaletta. Koska kohteita on kaivettu ja dokumentoitu lähes sadan vuoden ajan, on myös niitä käsittelevä kokoelma huomattava: Museoviraston arkistoon ja esinekokoelmiin onkin talletettu noin 100 kaivausraporttia valokuva- ja karttaliitteineen ja radiohiiliajoituksineen, tuhansia löytöjä – kivikautisia esineitä, esineiden kappaleita, säilyneitä pienen pieniä ihmisluun fragmentteja ja haudan rakenteisiin liittyviä materiaaleja – sekä satoja maanäyt-

teitä, joista suurin osa on otettu metsästäjä-keräilijähautojen punamultakerroksista. Toisin sanoen, kun aineistoa tarkastellaan kokonaisuutena, ei se enää vaikutakaan aivan niin pieneltä ja huonosti säilyneeltä.

Väitöskirjani päätavoitteena on osoittaa, että tutkimalla kivikautisia hautoja käsittelevää aineistoa yhtenä kokonaisuutena, Suomen kivikauden haudoista ja hautaustavoista on mahdollista saada uutta tietoa huonosta säilyvyydestä huolimatta. Lähestyn tätä tavoitetta työssäni kolmen temaattisen kokonaisuuden avulla, joihin kaikki viisi väitöskirja-artikkeliani liittyvät. Ensinnäkin, pyrin tuottamaan mahdollisimman yksityiskohtaista tietoa Suomen kivikautisista haudoista kokoamalla yhteen kaiken saatavilla olevan datan, selvittämällä hautausten ja hautalöytöjen määrän – ja niiltä osin kuin se on mahdollista – ajoituksen. Tämän lisäksi pyrin ottamaan selvää hautojen tyypillisistä rakenteellisista piirteistä ja materiaalisesta kulttuurista sekä tutkimaan itse vainajia. Toiseksi, tulkitsemalla aineistoni kuolemaan ja hautaamiseen liittyvän teoreettisen viitekehyksen puitteissa, pyrin selvittämään, minkälainen kivikauden Suomen kuolemankulttuuri on ollut. Teoriasta ponnistavan tulkinnan rinnalla vertaan manner-Suomen kivikautista hauta-aineistoa ajantasaiseen tietoon lähialueiden kivikautisista hautaustavoista sekä pohdin metsästäjä-keräilijöiden hautaustapojen suhdetta alueelle saapuvien karjanpitäjien kuolemankulttuuriin. Kolmannessa temaat-tisessa kokonaisuudessa katson aineistoani osana laajempaa kokonaisuutta, ja pohdin, mitä se kertoo kivikauden Suomen kosmologiasta. Tässä yhteydessä vertaan hauta-aineistoa esimerkiksi muihin aikakauden rituaalikohteisiin sekä tutkin maiseman ja edeltävien sukupolvien roolia kivikauden maailmankuvassa.

Koska tutkimusaineistoni koostuu erilaisista materiaaleista, olen hyödyntänyt tutkimuksessani useita erilaisia tutkimusmenetelmiä. Ensinnäkin, arkeologisten

kaivausten dokumentoinnista syntyneitä aineistoa olen pyrkinyt lähestymään kriittisen luvun näkökulmasta, jonka mukaisesti olen pyrkinyt erottamaan kaivaustenjohtajan tulkinnan itse kohteen dokumentoinnista – tai ainakin pitämään mielessäni tulkinna läsnäolon. Lisäksi olen aina myös verrannut valokuvadokumentteja hautarakenteesta piirrettyihin yksityiskohtakarttoihin ja toisin päin. Ideaalissa tilanteessa tämä lähestymistapa on mahdollistanut hautarakenteen kaivauksen etenemisen seuraamisen askel askeleelta, mutta esimerkiksi 1900-luvun alkupuolella kaivettujen kohteiden osalta dokumentointi on ollut selkeästi vähäisempää ja näin ollen näiden kohteiden tutkimus on myös jäänyt pintapuolisemmaksi.

Arkistodokumenttien lisäksi olen lähestynyt arkeologisin menetelmin tutkittuja hautakohteita – erityisesti kalmistokohteita – myös visuaalisen paikkatietoanalyysin näkökulmasta. Tällä menetelmällä olen tarkastellut hautojen sijaintia niin suhteessa toisiinsa kuin ympäröivään maisemaan. Paikkatietoanalyysin rinnalla olen myös käynyt itse kohteilla tarkastelemassa maisemallisia muotoja, jotka ovat olleet läsnä jo kivikaudella. Näitä ovat esimerkiksi erilaiset kalliot, siirtolohkareet tai muut ”maiseman luut”, joihin rannansiirtyminen tai myöhempi maankäyttö ei ole vaikuttanut.

Hautojen dokumentoinnin lisäksi olen käynyt läpi myös niiden löytöaineiston. Hautojen esineaineiston – pitäen sisällään myös esineiden kappaleet, niiden työstöön liittyvät raaka-ainekappaleet sekä hautojen rakenteiden jäänteet – olen tutkinut ja dokumentoinut itse joko Museoviraston tiloissa tai niissä museoissa, joihin esineitä on deponoitu. Olen tehnyt myös yhteistyötä muiden tutkijoiden kanssa: Filosofian tohtori Kati Salo on analysoinut hautojen ihmisluuaineiston, kun taas filosofian tohtorit Tuija Kirkinen ja Krista Vajanto – yhdessä professori Janne Ruokolaisen kanssa – tutkivat yhden haudan

1930-luvulla talletetun maanäyteaineiston mikroarkeologisin menetelmin.

Väitöskirjani tuloksena pirstaloitunut kuva Suomen kivikautisista haudoista ja hautaustavoista muuttui yhteneväisemmäksi. Vaikka orgaanisen aineksen puutos vaikuttaa olennaisesti hautojen tarkempaan ajoittamiseen, vaikuttaa siltä, että pääosa haudoista ajoittuu joko noin 6000 vuoden ikäisiksi ja sijoittuu nk. tyypillisen kampakeramiikan piiriin, kun taas toiseksi suurin ryhmä koostuu ensimmäisten karjanpitäjien haudoista. Koska molemmat näiden aikakausien haudat ovat tyypillisesti varustettu säilyvistä materiaaleista tehdyillä esineillä, saattaa kyseessä olla säilyvyyteen liittyvä vääristymä. Toisaalta, yhtä hyvä selitys on myös se, että näillä aikakausilla maan alle hautaaminen oli syystä tai toisesta keskeisemmässä roolissa yhteisön kuolemankulttuurissa.

Kuten edeltäväkin tutkimus on huomioinut, kivikautiset haudat ovat joko yksittäishautoja, sijoittuvat joko yhden tai muutaman haudan ryppäissä asuinpaikoille tai ovat osa isompaa kalmistoa. Näistä haudoista erityisesti metsästäjä-keräilijä-yhteisöiden kalmistohaudat oli varusteltu rikkaasti, kun taas asuinpaikoille tehtyihin hautoihin oli asetettu vähemmän esineitä. Vaikka tämä huomio saattaa olla myös säilyvyyteen liittyvä vääristymä, valtaosa säilyneistä materiaaleista tehdyistä esineistä tai niiden kappaleista, esimerkiksi kiviesineistä tai meripihkakoruista, on kuitenkin talletettu kalmistohautoista. Koska vain näistä haudoista on talletettu lisäksi myös vainajan käsittelyyn liittyviä löytöjä, kuten esimerkiksi tuohta ja palamatonta savea, vaikuttaa siltä, että kalmistoon haudatut yksilöt ovat saaneet erilaisen kohtelun kuin asuinpaikalle haudatut vainajat. Mielenkiintoista kyllä, tutkimukseni perusteella kalmistokohteet sijoittuvat myös maisemallisesti näyttäviin paikkoihin. Verraten kohteiden topografiaa kalliomaalausten maisemaan ja siitä tehtyyn tulkintaan,

väitänkin että osa kalmistokohteista on tietoisesti perustettu paikoille, joissa maise-malliset piirteet on ehkä nähty portteina tuonpuoleiseen tai henkimaailmaan.

Poiketen metsästäjä-keräilijä-yhteisöiden haudoista, ensimmäisten karjanpitäjien haudat ovat pääsääntöisesti yksittäishautauksia ja sijoittuvat suhteellisen yleisesti vanhoille metsästäjä-keräilijä-asuinpaikoille tai -kalmistoille. Vaikka tämä huomio on esitetty jo aikaisemmin, olen väitöstutkimuksessani tarkastellut ilmiötä sosiaalisen muistin näkökulmasta. Väitänkin, että alueelle saapuvat karjanpitäjät – maahanmuuttajat – käyttivät tietoisesti vanhoja asuinpaikkoja hautapaikkona hakeakseen yhteyttä uuteen asuinseutuunsa ja sen myyttisiin esi-isiin. Kuten nykypäivän arkeologit, ensimmäiset karjanpitäjät olisivat huomanneet edeltävien sukupolvien jäljet maisemassa tai saaneet kuulla tärkeistä paikoista kohdattessaan alueen alkuperäisasukkaita. Vaikka yhteisöiden toimeentulostrategiat oletettavasti erosivat toisistaan, jakoivat paikalliset ja maahanmuuttajat kuitenkin maahan hautaamisen perinteen. Tämä taas viittaisi siihen, että hautausrituaalin ulkoisista eroista huolimatta yhteisöiden kosmologiassa saattoi olla yhteneväisiä piirteitä. Tästä näkökulmasta tarkasteltuna ei olekaan enää niin yllättävää, että karjanpitäjien hautoja on löydetty toisinaan esimerkiksi vanhemmilta metsästäjä-keräilijäkalmistoilta. Itse asiassa, myös metsästäjä-keräilijät tekivät uusia hautoja vanhojen yhteyteen – esimerkiksi kaivamalla vanhan haudan läpi tai tekemällä uuden hautauksen vanhan päälle – mutta luultavimmin niin, että kalmistoa käytettiin edelleen.

Kun hautoja tarkastellaan niistä talletetun löytöaineiston näkökulmasta, tarkentuu kuva kivikauden hautausrituaalista edelleen. Vaikka sekä haudoista talletettuja ihmisloufragmentteja että esinelöytöjä on tutkittu myös aiemmin, on tämä aineisto tutkittu nyt ensi kertaa yhtenä

kokonaisuutena. Yhdistämällä edeltävän tutkimuksen tulokset uuteen luututkimukseen, väitöstutkimuksessani selvisikin, että säilyneitä ihmisjäänteitä on tallella yhdeksältä kohteelta. Vaikka luufragmentit ovat hyvin hauraita, eivätkä tämän vuoksi sovellu – ainakaan vielä – moderneihin bioarkeologisiin tutkimusmenetelmiin, kuten vaikka muinais-DNA-analyysihin, ovat ne silti tärkeitä hautarakenteiden tutkimukselle, sillä ne todistavat, että nämä rakenteet – ja mitä luultavammin myös vastaavat ilman säilynyttä ihmisluuta – ovat kivikautisia hautoja.

Tämän hauraan aineiston perusteella oli mahdollista huomioda, että hautoihin on haudattu niin aikuisia kuin lapsia tai nuoria joko yksittäin tai yhdessä. Kun ihmisloufragmentteja tarkastellaan suhteessa hautakuoppaan, vaikuttaa siltä, että osa vainajista on saatettu kääriä tiukasti tuoheen tai taljaan, tai nostaa irti hautakuopan pohjasta jonkun rakenteen avulla. Väitöstutkimuksessani selvisikin, että joidenkin hautakuoppien pohjakerroksessa oli huomattu selkeä kivirivi tai jäänteitä mahdollisesta orgaanisesta, jo maastuneesta sisärakenteesta. Koska erään 1930-luvulla kaivetun karjanpitäjän haudasta talletetuista maanäytteistä löytyi myös vuohen karvoja luultavimmin hautakuopan pohjalta levitetystä taljasta, vaikuttaa siltä, että sekä vainaja että hautakuoppa valmisteltiin huolella hautausta varten.

Siirryttäessä ihmisjäänteistä hautojen materiaaliseen kulttuuriin, selvisi väitöstutkimuksessani uutta tietoa erityisesti metsästäjä-keräilijähautojen osalta. On kuitenkin huomioitava, että kävin metsästäjä-keräilijähautojen löytöaineiston tarkasti läpi Museoviraston tiloissa, kun taas karjanpitäjien hautojen esineistöä tarkastelin museonäyttelyissä tai kirjallisuuden avulla. On silti selvää, että poiketen karjanpitäjien hautojen materiaalisesta kulttuurista, saviastiat tai kivikirveet eivät olleet tyypillisiä hautalöytöjä metsästäjäkeräili-

jähaudoissa. Sen sijaan näiden hautojen aineistossa oli runsaasti meripihkakoruja, pii- ja kvartsiesineitä ja esineiden työstöstä syntyneitä raaka-ainekappaleita. Vaikka raaka-ainekappaleita pidetään yleisesti asuinpaikka-aineistona, oli niitä löydetty joistakin haudoista pieninä kasoina, joka viittaisi niillä olleen oma merkityksensä myös hautausrituaalissa. Mitä tulee hautojen yleisimpään esinelöytöön – meripihkakoruun –, sijaitsivat nämä haudoissa alueilla, jotka voidaan liittää vainajaan eli ne ovat mitä luultavimmin olleet osa vainajan pukua. Kuten edeltävä tutkimus on todennut, sijoittuu osa meripihkarenkaista pareittain hautakuopan toiseen päähän yhdessä palamattoman saven fragmenttien kanssa. Koska paremmin säilyneissä metsästäjä-keräilijähaudoissa nämä pareittain esiintyvät meripihkarenkaat- tai napit ovat löytyneet vainajan silmien päältä tai niiden läheisyydestä, ja savi peittämästä vainajan kalloa, ovat ne luultavimmin osa vainajan kasvoille tehtyä naamiota.

Meripihkan lisäksi metsästäjä-keräilijä-haudoista on löydetty runsaasti erilaisia kiviesineitä. Näistä tyypillisimpiä ovat erilaiset piikärjet, -veitset ja -kaapimet. Joistakin haudoista on löytynyt meripihkakorujen rinnalla myös liuskekoruja tai niiden kappaleita. Koska materiaaleista pii ja meripihka toistuivat hautalöydöissä, ovat ne selkeästi olleet keskeisiä hautausrituaalin kannalta. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että osa esineistä on tarkoituksellisesti rikottu ennen niiden asettamista hautaan. Esimerkiksi piikärjistä saattoi puuttua palatä tai liuske- tai meripihkakoru olla vain puolikas fragmentti alkuperäisestä esineestä. Mielenkiintoista kyllä, mikäli hautoihin asetettiin saviastioita, saivat ne yleensä myös jollain tavalla erityisen kohtelun – ne asetettiin hautaan puolikkaina, reunapaloina tai esimerkiksi ylösalaisin. Onkin mahdollista, että esineet on ”surmattu” ennen niiden laittamista hautaan tai niiden toinen kappale on jäänyt

tarkoituksella elävien pariin pitämään yllä yhteyttä kuolleiden ja elävien välillä. Jotta hypoteesin voisi vahvistaa, tulisi fragmenttaariset esineet kuitenkin analysoida vielä tarkemmin.

Yhteenvedon voidaan todeta, että keskeisiä piirteitä kivikauden Suomessa vallinneessa hautaustavassa ovat vainajan ruumiin ja hautakuopan huolellinen käsittely sekä haudan varustaminen tarkoin valituilla ja erityisin tavoin käsitellyillä esineillä. Siinä missä metsästäjä-keräilijä-yhteisöt eivät yleensä varustaneet hautojaan saviastioilla tai kirveillä, ovat nämä juuri niitä esineitä, joita ensimmäiset karjanpitäjät pitivät merkityksellisinä hautaantimina. Vaikuttaakin siltä, että molempien yhteisöjen parissa on vallinnut selkeät säännöt siitä mitä esineitä hautoihin tulee laittaa ja miten. Vaikka metsästäjä-keräilijöiden ja karjanpitäjien haudat eroavat toisistaan materiaallisen kulttuurin osalta, pitivät molemmat yhteisöt kuitenkin tietyn väestönosan hautaamista maan alle tärkeänä ja tekivät myös uusia hautauksia tarkoituksellisesti vanhojen yhteyteen. Kivikautiset kalmistot saattoivat myös sijoittua maisemallisesti näyttäviin paikkoihin. Tämä ilmiö kertoo siitä, ettei ollut yhdentekevää, minne hauta kaivettiin, vaan että edeltävät sukupolvet ja näiden hautapaikat muistettiin pitkään ja niitä pidettiin tärkeinä. Kun edellä mainittuja piirteitä tarkastellaan laajemmassa perspektiivissä, kertovat ne tavasta, jolla kuolema on kohdattu ja käsitetty maailmassa, jossa yhteisön historia kirjoitetaan maisemaan ja jossa luonnonilmiöitä, -paikkoja ja -esineitä on pidetty ihmisten tapaan elollisina ja sielullisina olentoina.

Väitän siis, että kivikauden kuolemanrituaalit ja hautaustavat ovat olleet monimutkaisia eivätkä vastaa käsitystä löytötilanteesta havaitusta yksinkertaisesta kuopparakenteesta. Vaikka ensi silmäyksellä hautarakenteet vaikuttavat huonosti säilyneiltä, on niitä mahdollista tutkia

edelleen ja ymmärrystä kivikauden hautaustavoista ja kosmologiasta lisää. Tämä tieto ei kuitenkaan ole merkittävää vain esihistorian tutkimuksen osalta, vaan antaa meille myös yleisemmin mahdollisuuden puhua kuolemasta ja siihen liittyvistä käytännöistä niin, että aihe on turvallisen etäinen. Tämä on tärkeää, sillä omassa yhteiskunnassamme kuolema on piiloteltu ja vältetty puheenaihe – seikka, joka on omalta osaltaan johtanut esimerkiksi siihen, että kuolemaan ja sureviin ihmisiin on vaikea suhtautua. Esihistoriallisten hautaustapojen pohjalta on kuitenkin selkeää, että hautarituaalit ja niiden oikeaoppinen suorittaminen ovat olleet merkityksellisiä toimia menneisyyden ihmisille. Vaikka hautarituaalin toimittaminen liittyy olennaisesti siihen, miten vainaja siirretään elävien yhteisöstä kuolleiden yhteisöön, helpottavat vainajan valmistelu ja muut kuolemanrituaalit myös kuoleman hyväksymistä. Tieto kaikista niistä moninaisista tavoista, joilla ihmiset ovat aikojen saatossa haudanneet vainajiaan, voikin mahdollisesti ohjata löytämään käytäntöjä, joiden kautta kuolema ja suru ovat helpompia käsitellä myös nykypäivänä.

Marja Ahola väitteli Helsingin yliopiston Humanistisessa tiedekunnassa 18.10.2019 aiheesta ”Death in the Stone Age: Making Sense of Mesolithic-Neolithic Mortuary Remains from Finland (ca. 6800 to 2300 Cal BC)”. Vastaväittäjänä toimi PhD, yliopistolehtori Liv Nilsson Stutz (Linnaeus University, Ruotsi) ja kustoksena professori Volker Heyd.

Ahola, M. 2019. *Death in the Stone Age: Making Sense of Mesolithic-Neolithic Mortuary Remains from Finland (ca. 6800 to 2300 Cal BC)*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Väitöskirja on myös elektroninen julkaisu, joka on luettavissa Helsingin yliopiston E-thesis palvelussa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5301-2>